

ԱՐՏԱՇԵՍ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

ԳՐԻՋ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍԱՆԴՂԿԱՎԱՆԵՑԻ

(«ՄՈՂՆՈՒ ԱՎԵՏԱՐԱՆԸ»)

Մանրանկարչությունը գրչության արվեստի ամենակարևոր տարրերից է: Այն ստեղծվել է որպես գրչության արվեստի բաղադրիչ մաս, ապա նվաճել ինքնուրույն արվեստի իրավունք, մնալով միշտ հավատարիմ իր ծնող գրչությանը և անբաժան իր ծննդավայր ձևագրից: Այդ է պատճառը, որ մանրանկարչության հմուտ մասնագետը համարվում էր հմուտ նաև գրչության արվեստի և՛ ընդհակառակը: Նշանավոր գրիչ Ավետիսը Կեռան թագուհու համար գրած ձևագիրը տալիս է «ի ձեռն այլում հմուտ և յարգի յարհեստ գրչության դարդարեալ զսա խորանաւք և ծաղկաւէտ վայելչությամբ և ոսկիատիսլ պայծառութեամբ»¹, իսկ Քորոս Թոսլինը Կոստանդին կաթողիկոսից ձևագիր գրելու և ծաղկելու պատվեր ստանալու մասին գրում է. «...հրաման տայր զգործի գրչութեան... զանազան նիւթաւք և երփն երփն գունաւք վայելչացուցանել զսա...»²: Այս պատճառով մանրանկարչության հետ կապված շատ հարցերը, ինչպես նաև ծաղկողի անձնավորության հարցը պետք է քննել գրչության արվեստի ընդհանուր խորքի վրա, որպես նրա անկապտելի մասի:

Գրչության արվեստը հիմնականում ընդօրինակման արվեստ է. գրիչը ընդօրինակելիս աշխատում էր հարազատ մնալ բնագրին, բառին, բանին, էությունը: Բայց նա կարող էր փոխել գրատեսակը, գրանյութը, ձևագրի շափը, դարդարվածության աստիճանը և այլն: Նա կարող էր փոխել նաև կետագրությունը, եթե այն չէր համապատասխանում իր ժամանակի կանոններին: Ընդօրինակման արվեստ էր մասամբ, նաև մանրանկարչությունը: Մասամբ որովհետև կատարողը ծաղկելիս ավելի ազատ էր, քան գրելիս: Պահպանելով թեմատիկան և կանոնական ձևերը, ծաղկողի անհատական գրոշմը ավելի շատ էր գրսևորվում մանրանկարներում, քան արտագրողինը բնագրում: Գրելիս արվեստավորի հմտությունը մտքին հարազատ մնալու, ճշգրիտ և ապա զեղեցիկ գրելու մեջ էր, իսկ մանրանկարելիս՝ միտքը զեղեցիկ ձևով և ճշգրիտ բացահայտելու մեջ, որտեղ ստեղծագործելու հնարավորությունները անհամեմատ ավելի շատ էին:

Գրչության արվեստի սկզբնավորման շրջանում (որը նաև մանրանկարչության սկիզբն էր) գրիչը արտագրում էր ձևագրի բնագիրը և նկարում մանրանկարները, հետևաբար, մանրանկարչության ստեղծողները արվեստավոր գրիչներն էին: Առաջին ձևագիր ավետարաններն ընդօրինակելիս, կանոնական տախտակների խորանները գծելիս, նշանագրերը գրելիս և դրանք ինչ-որ

¹ Երուսաղեմ, ձև. № 2563, էջ 373բ, (մանրաժապավեն):

² Ն. Պողաբյան, Մայր ցուցակ ձևագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Կ. Գ, Երուսաղեմ, էջ 16:

ձևով լուսանցքներում արտահայտելիս գրիչներն արդեն մանրանկարչության տարրերի հետ գործ ունենին³: Երբեմն նկարազարդելու փոխարենն օգտագործվել են «զարգագրել», «սպատկերագրել», «ծաղկագրել», կոնկրետ իմաստները, որպես գրելու տարրեր արտահայտությունների: Գրիչը հավատարիմ էր մնում ինչպես բնագրի, այնպես էլ մանրանկարչության ընդօրինակմանը: Հովհաննես գրիչը ավետարան է ընդօրինակում և գրում, որ «...է ի Սախցի արիմակէ գիրս և ծաղիկս...»⁴: Ուրեմն նա ընդօրինակելի է և գիրը և ծաղիկը՝ ըստ իր կարողության: Այստեղ նկատի պետք է ունենալ, որ ծաղկոզը իրեն «անվարպետ» է համարում և նկարել է «զայս շափս ի շնորհացն աստուծոյ»: Վարպետի մոտ սովորած, մասնագիտացած ծաղկոզը, անշուշտ, աշխատում էր ավելի ինքնուրույն և հաճախ էր խախտում այդ «հավատարմությունը»:

«Մանրանկարչական հին արվեստի մեջ, առհասարակ» — գրում է Գ. Հովսեփյանը, — արվեստագետը շատ էր կաշկանդված ավանդական տվյալներով, այդ պատճառով էլ նրանցից շատերը պարզ արտանկարողի դերումն են, հետևելով իրենց օրինակներին, միայն տաղանդավորներն են, որ ավանդականի վրա իրենց անհատական գրոշմն են դնում տեխնիկայի առավելություններով և նոր ստեղծագործություններով ու դժերով⁵: Մանրանկարչության հին արվեստի մեջ այս կաշկանդվածությունը, մեր կարծիքով, հետևանք էր նաև այն բանի, որ նկարողը ինքը գրիչն էր: Գրիչը արտագրելիս աշխատում էր ոչ մի շեղում չանել բնագրից, նա չէր կարող հեշտությամբ շեղվել նաև մանրանկարից: Եվ ահա տաղանդավորներն են, որ և՛ գրչության արվեստում, և՛ մանրանկարչության մեջ իրենց անհատական գրոշմն են դնում: Այս կաշկանդվածությունը, մյուս կողմից, ստիպել է մանրանկարիչներին հարազատ մնալու ընդօրինակվող զարգամոտիվներին: Իսկ այս «հավատարմությունը» հնարավորություն տվեց զարգամոտիվների նախնական ձևերի հայտնաբերմանը՝ բազմապիսի և բազմաքանդակ տարբերակներով, որոնց հիման վրա Ա. Մնացականյանը բացահայտեց հայկական զարդարվեստի հիմնական մոտիվների ծագման և գաղափարական բովանդակության հարցերը⁶:

Գրչության արվեստի զարգացման զուգընթաց նրանում տեղի էր ունենում աշխատանքի բաժանում: Գրողին օգնում էին թուղթ կոկողներն ու մագազաթ պատրաստողները, տողողներն ու կաղմարարները, ծաղկողները, ներկ ու թանաք պատրաստողները: Սրանք միշտ չէ, որ բավարարվում էին իրենց նեղ մասնագիտությամբ, ավելի հաճախ գրազվում էին գրչության արվեստի մեջ մանող մեկից ավելի մասնագիտություններով, և մեծ մասի համար համարյա պարտադիր՝ գրչությամբ: Այս վերաբերում է հատկապես ծաղկողներին, որոնք անխտիր, հազվադեպ բացառությամբ, գրիչներ էին, իսկ միայն ծաղկելով զբաղվող նկարիչները այնքան հմուտ էին գրչության արվեստին, որ հաճախ սրբագրում էին գրիչների ընդօրինակությունները, լրացնում

3 Հայ գրչության արվեստի ձևավորման հետ հայ մանրանկարչության սկզբնավորման ապացույց է նաև Մեսրոպ Մաշտոցին և Սահակ Պարթևին վերագրվող Թարգմանչազիր ավետարանների բնաիր և ստույգ օրինակների գոյությունը, որոնցից ընդօրինակում էին ոչ միայն բնագիրը, այլ, մեծ հավանականությամբ, նաև խորաններն ու նշանագրերը:

4 Մատենադարան, ձև. N° 8897, էջ 4բ—5ա:

5 Գ. Հովսեփյան, Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի և մշակույթի պատմության, պրակ Ա, Երուսաղեմ, 1935, էջ 71:

6 Ա. Մնացականյան, Հայկական զարդարվեստ, Երևան, 1955:

թերի թողածները, շարունակում գրածը: Մշո ճառընտիրի ծաղկող Ստեփանոսը միաժամանակ նրա սրբադրիչն է⁷: «Ով իմ հոգևոր հայր,— ծաղկողին է դիմում մի այլ գրիշ,— ծաղկելու ժամանակ լավ միտ դնես զգրչիս պակասն և դմտացս»⁸: Նշանակում է՝ նկարազարդելիս՝ սրբադրելով լրացնել գրչի և մտքի պակասը:

Մանրանկարչությունը որպես առանձին մասնագիտություն ձևավորվեց շատ վաղ՝ գրչության արվեստի քնդհանուր հենքի վրա: Ստեփանոս Օրբելյանի վկայությամբ արդեն 9-րդ դարում Տաթևի դպրոցում սովորեցնում էին «նակարհեստաւորաց նկարչացն և գրողաց անհամեմատք»⁹: Արվեստավոր այս նկարիչներն էին տոն տալիս հայ մանրանկարչության զարգացմանը: Սակայն մանրանկարչությունը երբեք միայն արվեստավոր նկարիչների մենաշնորհը չդարձավ. գրիշ-մանրանկարիչները այն պահեցին որպես իրենց գրչության արվեստի անկապտելի մաս, որտեղից էլ աճեցին հայ մանրանկարչության հսկաները: Սրանք և գրում էին, և ծաղկում, բայց, համարյա միշտ կոչվում էին գրիչներ: Այդպիսիք էին նույնիսկ Քորոս Ռոսլինն ու Սարգիս Պիծակը, Կողման ու Սիմեոնը, մեր հնագույն ձեռագրերից շատերի գրիչները: Քորոս Ռոսլինը 17-րդ դ. գրիշ և ծաղկող Միքայել Սեբաստացու համար ուրիշ ոք չէր, եթե միայն «...զպատուական գրիչն Քորոս՝ մականունն Ռոսլին կոչեցեալ, զծաղկող օրինակիս»¹⁰ որովհետև հենց ինքը Ռոսլինը իրեն գրիշ է համարում՝ «մեղաւոր գրիշ»: Հռչակավոր գրիշ-ծաղկողներն իրենց կոչում էին գրիշ, որովհետև նրանք նախ և առաջ գրչության արվեստի հմուտներ էին, որոնք գրում, ծաղկագրում, պատկերագրում, զարդարում, նկարակերտում, մանրանկարում էին ձեռագրերը:

Հայերեն բազմաթիվ հնագույն նկարազարդ ձեռագրեր, որոնց հիշատակարանները կորել են, կամ եղած հիշատակարաններում չեն հիշվում ծաղկողները, իսկ նկարները անստորագիր են, մեծ մասամբ զարդարվել են տվյալ ձեռագրերի գրիչների ձեռքով: Գրիչները, որոնք բարեխղճորեն հիշում են մագաղաթ պատրաստողին ու թուղթ կտրողին, թանաք եփողին ու մի աման ապուր բերողին, չէին կարող ծաղկողին չհիշել, եթե նա ուրիշ մարդ էր: Այդ ձեռագրում ծաղկողների մասին գրիչների լուծյալ պատճառը իրենց իսկ ծաղկող լինելու հանգամանքն է, որը չեն ուզում գրել, այն համարելով գրչի սովորական գործ: Մխիթար Սասնեցու հիշատակարաններում չի հիշվում, որ նա ծաղկող է, բայց աշակերտի վկայությամբ նա «լոյժ վարժ գոլով յարուեստ գրչութեան և ի ծաղկազարդ նկարակերտութիւնս գրոցս»¹¹: Այդպես է նաև Գրիգոր Խլաթեցին¹² և բազմաթիվ ուրիշ գրիչներ: Իսկ ծաղկողները, ինչպես և գրիչները, հազվագեղ բացառությամբ, միշտ էլ աշխատում էին իրենց անունը թողնել որեէ կերպ, նկարի տակ, նրա մեջ, կամ հիշատակագրությամբ «ի Քրիստոս» հիշվելու համար:

7 Ա. Մաքևոսյան, *Ե՛րբ և ո՛րտեղ է գրվել Մշո Տոնական-ճառընտիրը*, «Բանբեր Մասենագարանի», 9, Երևան, 1969, էջ 129:

8 Ա. Սյուրմեյան, *Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Հալեպի, Վենետիկ, 1935*, էջ 60:

9 Ստ. Օրբելյան, *Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Քիֆլիս, 1910*, էջ 226:

10 *Sirarpie Der Nersessian Manuscripts in the Freer Gallery of art, Washington, 1963*, էջ 114:

11 *Մատենագարան*, ձեռ. № 952, էջ 3ա—3բ:

12 Ա. Մաքևոսյան, *Ձեռագրագիտական մանր սրբագրություններ*, «Էջմիածին», 1968, Ե էջ 61:

Մանրանկարչության արվեստի հետազոտողը շատ զգուշ պետք է լինի այս հարցում, որպեսզի գրչին չզրկի իր մանրանկարից ու զարդագրերից, ոչ էլ նրան ընծայի ուրիշի մանրանկարը: Գրա համար խորամուխ պետք է լինել ոչ միայն մանրանկարչության, այլև գրչության արվեստի, տվյալ գրչի անձնավորության, գրչության կենտրոնի ու դպրոցի պատմության մեջ: Այս դեպքում միայն հնարավոր կլինի կրճատել մեր մանրանկարչական արժանիքում և ուսումնասիրություններում տեղ գտած անհայտ ծաղկողների առատությունը: Ենթադրությունը, երբեմն, անհայտությունից գերազանցի է:

Փաստերը ցույց են տալիս, որ միջնադարում ոչ թե գրչի կողմից ձեռագիրը ծաղկելու վրա էին կասկածում, այնտեղ անպայման ուրիշ ծաղկող դանելու համար այլ, ընդհակառակը, ծաղկողի անունը շփոթատակված ձեռագրերում կասկածելի է գտնում ուրիշ ծաղկողի գոյությունը: 1064 թ. մի ձեռագրում ավետարանիչներին ամփոփող շրջանակի մոտ հին բոլորգրով գրված է. «Կարձեմ գրագիրն, որ գրեց զԱւետարանս, ինքն ոչ էր հանել զայս պատկերնիս, և այս ստոյգ յերեւի, որ շեն սոքա շատ աղոտք»¹³: Այս նշանակում է, որ.

ա. գրիչը չի ծաղկել Ավետարանը, որ պետք է ինքը ծաղկեր:

բ. Գրիչը մինչ այդ ծաղկել է ուրիշ ավետարան, որը հայտնի է դիտողություն անողին: Ապացույցը այն է «որ շեն սոքա շատ աղոտք», քան մյուսները, որոնք, անշուշտ, ազվոր են եղել:

գ. Գիտողություն անողը գրչին ժամանակակից և նրան ճանաչող մարդ է. հետևարար ձեռագրին ժամանակակից է նաև հիշյալ բոլորգիրը:

Հասկանալի է, որ մենք երբեք շենք առաջարկում ծաղկողի անունը շփոթատակված ձեռագրերի մանրանկարչությունը անպայման ու անվերապահորեն գրչինը համարել: Ամենևին: Մակայն կարծում ենք, որ այսպիսի դեպքերում ենթադրարար գրչին պետք է վերագրել նաև ձեռագրի ծաղկումը. այս ենթադրությունը հաստատող փաստեր որոնել ձեռագրում (կամ նրանից դուրս) և գրչի ու ծաղկողի նույնությունը ժխտող փաստերի առկայության դեպքում միայն, գրչությունը թողնել գրչին, իսկ ծաղկողին փնտրել այլուր: Այս տեսանկյունից մենք քննում ենք Մաշտոցյան Մատենադարանի № 7736 ձեռագիրը, որը հայտնի է Մողնու ավետարան անունով: Այն հայ գրչության արվեստի գլուխ-գործոցներից մեկն է, սակավաթիվներից՝ հենց իր համարյա անխաթարությամբ և գեղեցկագրությունամբ: Ամբողջական են ձեռագիր նկարները և բնագիրը, բացառությամբ վերջին՝ ԽՆ պրակի առաջին և վերջին թերթերի: Չկա նաև գլխավոր հշիատակարանը, որի պատճառով անհայտ են մնում ձեռագրի գրչության ժամանակը, տեղը, ստացողը, ծաղկողը և այլն. հանգամանքներ, որոնք մեղ կներկայացնեին հայ գրչության արվեստի հնագույն մի կենտրոն իր արվեստավոր միաբանությամբ և մշակութային կյանքով: Ձեռագրում կան ուշ շրջանի հիշատակարաններ: Առաջինը պարոն Բայանդուրինն է, պարսից Խուտարանդ շահի (1578—1586) և վրաց Սիմեոն I թագավորի (1558—1600) ժամանակ Հաղբատից ձեռագիրը գերելու, Գանջա

¹³ Երուսաղեմ, ձև. № 1924, էջ 11 (մանրածագավեն): Հմմտ. Յիշատակարանք, Ա, էջ 247, Գ. Հովսեփյանը վերջին բառերը արտադրել է «սգրաշատ (») աղբերք» (») ձևով, զարմացական նշանով. Բ տառի գլխագծի ծայրը կպած է ք-ի գծիկին և դ-ի տպավորություն է թողնում, որը և շփոթմունք է առաջացրել և տեղիք տվել թյուրընթացման, մյուսները հեշտ են կարգացվում:

աանելու, այնտեղ փրկագնելու և Հաղրատ վերադարձնելու մասին¹⁴; 1957 թվականին ապաշխարող Գարիանեն, կատարելով Հաղրատի Ավետիս եպիսկոպոսի ցանկությունը, վերջից երեք թերթի վրա լրացնում է Ավետարանի պակասը, ձեռագիրը կազմում և այդ մասին թողնում հիշատակարան¹⁵:

1719 թ. Զիթանքովցի Ապովը վանքից գնում է Ավետարանը և վերստին տալիս «Աղբատա սուրբ նշանին»¹⁶; 1823 թ. ձեռագիրն արդեն Թիֆլիսում էր: Մոտ 100 տարի անց Ե. Կալայանը այգտեղի Մոզնու ս. Գևորգ եկեղեցուց վերցնում է ձեռագիրը և միացնում Աղգադրական ընկերության հավաքածուին: Այդ ժամանակից և այդ պատճառով ձեռագիրը կոչվում է «Մոզնու Ավետարան»:

Այս պատմությունները, ինչպես տեսանք, ոչ մի կապ չունեն ձեռագրի ստեղծման հանգամանքների հետ: Սակայն Հաղրատում պահվելը առիթ է հանդիսացել, որ ձեռագիրը գրված և ծաղկված համարվի Հաղրատում¹⁷:

Բարեբախտաբար, գրչի անունը պահպանվել է ձեռագրի երկու հիշատակագրություններում: Մատթեոսի վերջում կարդում ենք. «Յովհաննէսի մեղաւոր գրողի գրոցս ողորմեա աստուած ի բո գալստեանդ ամէն»¹⁸: Մարկոսի վերջում. «Յովհաննէսի մեղաւորի գրողի գրոցս ողորմեա աստուած, ամէն: Տէր տուր Դաթի յարութիւն կենաց, ամէն, նիղորգանմբողոծարա Յովաննէս»¹⁹: Երկրորդ հիշատակագրության վերջին տողը (մեր կողմից ընդգծված) պետք է կարդալ աչից ձախ. «Տէր աստուած ողորմեա գրողին», «Յովհաննէս» անունը փակագիր է²¹: Այս հիշատակարաններից երևում է, որ ձեռագրի գրիչը Հովհաննեսն է: Իսկ Դավթի ով լինելը այստեղից չի պարզվում:

Ձեռագրի մասին այսքան սուղ տվյալներ են հայտնի եղել պարոն Բայանդուրին ու մյուս ստացողներին, Հաղրատի միաբաններին, ինչպես նաև նրանով հետաքրքրվող բոլոր բանասերներին ու արվեստաբաններին:

17-րդ դարի կեսերից (1657 թ.) առ այսօր չի փոխվել ձեռագրի վիճակը: 42×32,5 սմ մեծությամբ ձեռագիրն այժմ ունի մազաղաթյա 380 և թղթյա 3 թերթ, բաղկացած է 45 սյրակից, իսկ սյրակը՝ 8 թերթից (45×8=260—2 կորած թերթերը=358): Առաջին սյրակին նախորդում է 22, միայն մեկ էջը նկարազարդված թերթ (358+22=380): Գրությունը երկսյուն է, 31,5×10,5 քառ. սմ. գրազաշտով և լայն լուսանցքներով, գիրը մեսրոպյան բոլորագիծ մեծ երկաթագիր: Տառերի բարձրությունը՝ 8, լայնությունը՝ 5—6 միլիմետր է, տողերի հեռավորությունն իրարից 14 միլիմետր: Համարաբրանները խորան-

14 Մատենադարան, ձեռ. № 7736, էջ 300ա: Հիշատակարանը գրված է Ղուկասի վերջում, հավանաբար, ձեռագրի վերջում տեղ չլինելու պատճառով: Եթե այդպես է, ապա այդ ժամանակ, արդեն, հիշատակարանի վերջին սյրակի թերթերն ընկած էին:

15 Անդ, էջ 383ա: «Զվերջին կազմողս մեղապարտ և սուտանուն Գարիանէ ապաշխարողս յիշեցէր»: Խոսքը, հավանաբար, այժմյան կազմի մասին է:

16 Մատենադարան, ձեռ. № 7736, էջ 383ա: Թղթայ թերթերից մեկի վրա 1679 թ. Թումանի որդի Բարսեղ եպիսկոպոսը, Ավետիսի աթոռակիցը, փոքրիկ հիշատակություն է թողել հայերեն և վրացերեն:

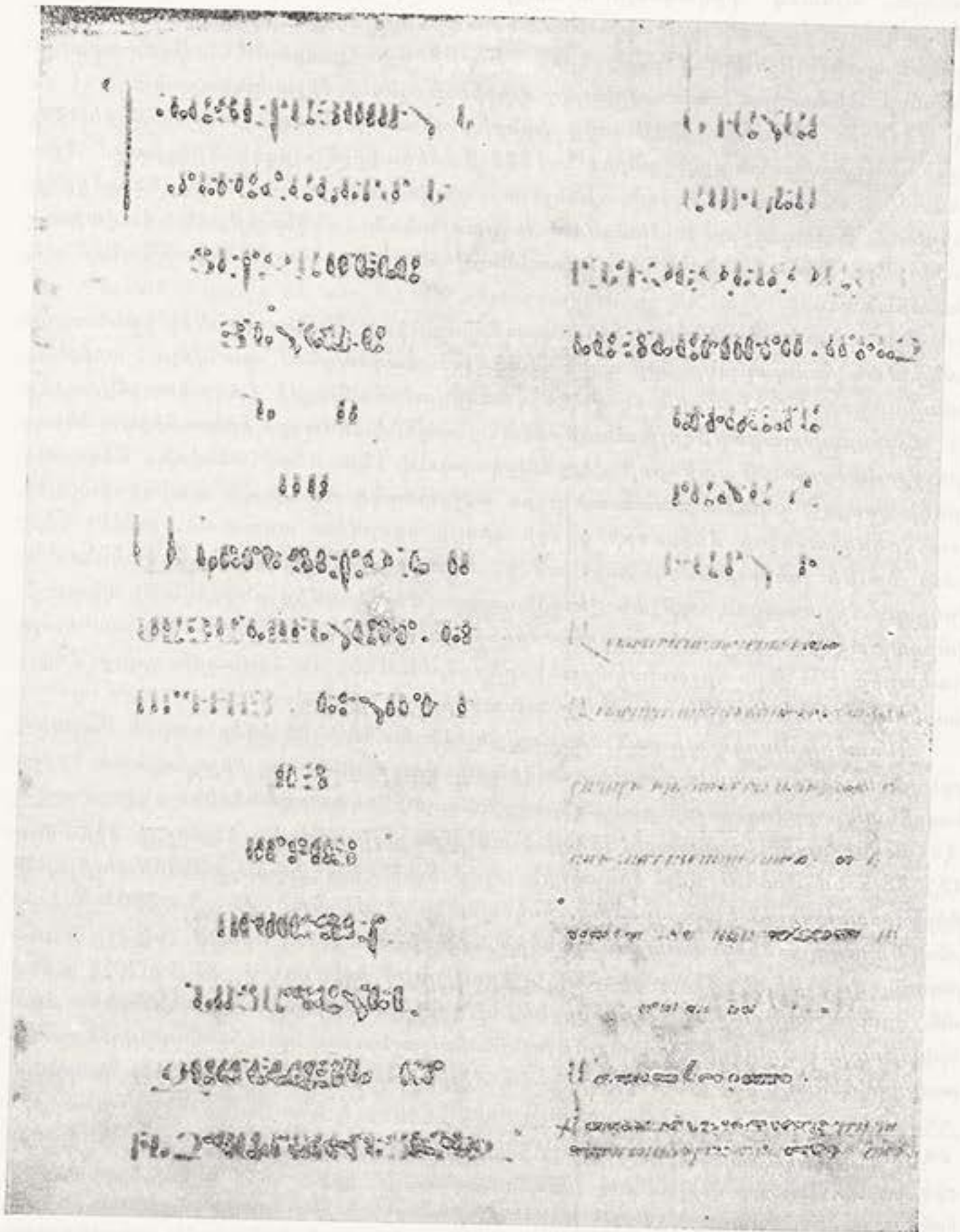
17 Ն. Դյրնովո, Краткая история древнеармянской живописи, Ереван, 1955, էջ 23:

18 Մատենադարան, ձեռ. № 7736, էջ 124բ:

19 Անդ, էջ 189ա:

20 Անդ, էջ 300ա: Ղուկասի վերջում. «Տէր Յիսուս ողորմեա գրոցս ամէն»:

21 Մ. Տեր-Մովսիսյանը այս «տառաշարը լուծելու հանելուկ է» համարում («Համահավաքուցակ ձեռագրաց» (Ավետարաններ), Մատենադարան, Անտիպ ձեռագրացուցակների ֆոնդ):

Նկ. 1

ների մեջ թե լուսանցքներում, ինչպես նաև հիշատակագրությունները, գրված են թեք, ուղղագիծ երկաթագրով: Կազմաչափված մագաղաթը մի փոքր ղեղնափուն է: Գրիչը թանաքի գույնը բաց շագանակագույն է արել՝ մագաղաթի հետ ներդաշնակելու համար:

Գրչության արվեստի հմուտ վարպետ էր Հովհաննես գրիչը: Երկաթագրի խստությունն ու զգաստությունը, կորագծերի ճկունությունն ու անթերի զմայրությունը, գրության անկաշկանդությունը, օգտագործվող գրանյութերի ներ-

դաշնակությունը և այլն յուրաքանչյուր էջը դարձնում են շքեղ, ակնահաճո, դյուրընթեռնելի: Գրչության մեջ նկարիչ է Հովհաննեսը: Ավետարանների վերջին էջերի գրությունը այնպես է արված, որ տառերից ու տողերից երկրաչափական զարգեր են ստեղծվել: Այս տեսնելով, ակամայից մտածում ես, թե Հովհաննես գրիչը միաժամանակ խնամքով ու ճաշակով գրված այս մատյանի ծաղկողը չէ՞:

Եվ, իսկապես, գրչության ու մանրանկարչության որոշ տարրերի համադրությունը ցույց է տալիս, որ Հովհաննես գրիչը նաև ձեռագրի ծաղկողն է: Ավետարանների վերջին էջերի ձևավոր գրությունների եռանկյունաձև և խաչաձև պատկերները կրկնվում են ոչ միայն մանրանկարների, այլ նաև զարդագրերի մեջ: Իսկ զարդագրերը գունավորված են մանրանկարների գույներով:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ նախ գրվել են որոշ զարդագրեր, հետո միայն՝ բնագիրը: Սա հնարավոր է մեծ մասամբ այն դեպքում, երբ ձեռագրի գրիչը միաժամանակ ծաղկողն է: Այս տեսակետից հետաքրքրական և կարևոր է «Կ» երկաթագրի ինքնատիպ գրությունը, որը կիրառվում է ամբողջ ձեռագրի մեջ և կրկնվում մանրանկարներում՝ ներկերի գույներով: Հովհաննես գրչի մոտ հնագույն տառաձևերը շատ են, որն ապացույց է ձեռագրի հնության: Հնում «Կ» տառի երկրորդ գիծը վերից իջնելով հասնում էր տողագծին: Այդպես են գրում նաև ուրիշ շատերը, բայց տողից ցած են իջեցնում մի բարակ մազագիծ, կամ պարուրաձև գիծ: Հովհաննես գրչի տողագծից իջեցրած գիծը զիգ-պագաձև է: Այդպես է նաև համաբարբառների մեջ, նույնիսկ նկարներից մեկում գրված ուղղագիծ երկաթագրի մեջ, որ գրված է բնագրի թանաքով: Այդպես է նաև նկարների վրա գրված այն բառերում, որտեղ «Կ» կա. ինչպես «Պենդէկոսաէ», «Մկրտութիւն» և այլն:

Միջնագաբում գրիչներ կային, որոնք առանձին տառեր այնքան ինքնատիպ էին գրում, որ նրանցով հնարավոր է լինում որոշել տվյալ գրչի ձեռագիրը: ԺԳ դարասկզբում Հ և Մ տառերը ձևավոր էր գրում Թորոս գրիչը ու ծաղկողը²²: Գրիգոր Խլաթեցին Ջ տառի վերին մասը գրում էր կիսալուսնաձև և մեծ, իսկ երբ այն առաջին տողի վրա էր, զբաղեցնում էր ամբողջ լուսանցքը: Հովհաննես Արքակղբայրը ուներ իր նշան-ստորագրությունը, որ օգտագործում էր գրելիս կամ սրբագրելիս:

«Կ» տառի զիգպագաձև վերջավորություն հնարավոր է, որ օգտագործեր նաև ուրիշ գրիչ, սակայն միևնույն ձեռագրում այդ տառի նման գրության օգտագործումը թե գրչության և թե մանրանկարչության մեջ մի մարդու գործ կարող է լինել, նամանավանդ եթե նկատի ունենանք, որ այս գրիչը վարժ էր ոչ միայն գրչության, այլև զարդագրչության մեջ: Ոչ մի գրիչ կամ ծաղկող չէր կամենում, որ իրեն շփոթեն մեկ այլ մարդու հետ, նրանք ուզում էին հիշվել, իրենց գործի համար «ողորմի» ստանալ, երևույթ, որ գրիչները հաճախ ավելի են գնահատում, քան նյութական վարձատրությունը: Գրիչ Մատթևոսը այսպես է գիմում Գրիգոր Վկայասերին. «...Հայր սուրբ և վարդապետ և տէր, զի թէպէտ և առատ են յամենայնի պարգևիք քո, սակայն ըզվարձս վաստակաց իմոց աղաւթիւք հատու... զի ոչինչ ունիմ թոշակ այնմ ճանապարհի...»²³:

²² Մատենադարան, ձեռ. № 378:

²³ Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա, Անթիլիաս, 1951, էջ 286:

Նկ. 2

Միևնույն ձևագրի մեջ գրչին հատուկ տառանշանը ուրիշ նկարիչ չէր օգտագործի իր նկարների մեջ: Ձևագրի «4» տառածևի և ավետարանների վերջերի ձևերի ինքնատիպությունը և նրանց կիրառությունը մանրանկարներում, ինչպես նաև գրության անվիճելի վարպետությունն ու ճաշակը թույլ են տալիս ենթադրելու, որ Մողնու ավետարանի գրիչ Հովհաննեսը միաժամանակ ձևագրի ծաղկողն է:

Մաշտոցյան Մատենագարանի № 3793 ձևագրի ու Մողնու ավետարանի մանրանկարների նմանությունը վաղուց է նկատված: Հայ մանրանկարչության ճանաչված մասնագետ Լ. Գուրնովոն այդ առթիվ գրում է. «Այս երկու ձև-

ուսման մանրանկարները ոճով այնքան մոտ են իրար, որ ոչ մի կասկած չի հարուցում այն ենթադրութիւնը, թե երկուսն էլ ստեղծվել են գրեթե միաժամանակ, միևնույն արհեստանոցում (Հայաստանի հյուսիս-արևմուտքում)²⁴։ Տ. Իզմայիլովան հաստատում է այս ենթադրութիւնը²⁵։ Համեմատութիւնները ցույց տվեցին, որ ոչ միայն այս ձեռագրերի նկարներն են նման, այլև նրանց գրչութիւնը՝ գրչական իրենց առանձնահատկութիւններով, նույնիսկ «Կ» երկաթագրի գրութիւնը և ավետարանների ձևավոր վերջավորութիւններով։

Այս նմանութիւնը պատահական չէ։ Ձեռագրի գրիչը իրեն անվանում է «Յովհաննէս նուաստ եւ անարժան երէց»։ Հիշյալ ավետարանների գրչութիւնը, մանրանկարչութիւնը և գրչի անվան նույնութիւնը բավական էին, որպեսզի նրանք համարվեին Հովհաննես գրչի գործը։ Այս բանի օգտին է խոսում նաև այն, որ Մոզնու ավետարանում հիշված Գավթին²⁶ հանդիպում ենք նաև այս ձեռագրում. «Աստուած ողորմեա զԳաւթի, որ սպասաւորեաց, ամէն»²⁷։

Տ. Իզմայիլովան «Բեզյունց ավետարանից»²⁸ պահպանված տասնութ թերթերի և մի նկարի (այժմ պահվում են Մատենադարանում և կրում 10099 համարը), ինչպես նաև գրականութիւն թանգարանի Գ. Հովսեփյանի ֆոնդի այդ ավետարանի խորանների, ավետարանիչների և որոշ զարդագրերի նեղատիվների ուսումնասիրութիւնը ցույց է տալիս, որ «Մոզնու», «Բեզյունց» և № 3793 ավետարանների համարաբառները նույնն են, կամ ավելի ճիշտ՝ նույն ուղղութիւն են պատկանում, իսկ Բեզյունցի պահպանված նկարն ու նեղատիվների լուսանկարները մյուս ձեռագրերի նկարների հետ համարյա նույն ոճն ունեն։

«Բեզյունց ավետարանը գրվել է մինչև 1060 թվականը Ստեփաննոս րահանայի ձեռքով և լրիվ չի ավարտվել։ 1060 թվականին, Չորմայրի անապատում, որը կոչվում է նաև Կանչնուտ, Հովհաննես գրիչը հայր Գավթի ծախքով ու հանձնարարութիւնով լրացնում ու կազմում է թերթի մնացած սույն ավետարանը. «...զի ետ առնել զցանկան եւ զաւետարանառաջսն, եւ զպակասն լնուլ եւ կազմել», ապա. «ՉՅովհաննէս մեղաւոր և անարժան երէց եւ անպիտան գրիչ, որ զգեղագործն արար եւ կազմեաց»²⁹։ Ինչպես տեսնում ենք, Հովհաննեսը գրելով և նկարելով է լրացրել թերթի մնացած ավետարանը։ Ուրեմն Հովհաննեսը գրիչը ծաղկողն է նաև այս ավետարանի։ Այլևս կասկած չի մնում, որ Հովհաննեսը գրիչն ու նկարիչն էր Մոզնու և № 3793 ավետարանների և լրացնողն ու ծաղկողը՝ Բեզյունց ավետարանի։ Հնարավոր համարելով, որ այս երեք ավետարանների մանրանկարչութիւնը պատկանում է միևնույն ձեռքին, նա ավելացնում է «Եթե այդ ենթադրութիւնը հավանութիւն գտնի, ապա մենք, առաջին անգամ լինելով, կարող ենք խոսել այդքան վաղ ժամանակաշրջանի

24 «Հայկական մանրանկարչութիւն» Երևան, 1967 թ, էջ 203։ Այստեղ ձեռագրի համարը սխալմամբ գրել են 3593։ Հմմտ. Л. Дурново, նշվ. աշխ. էջ 22—24։

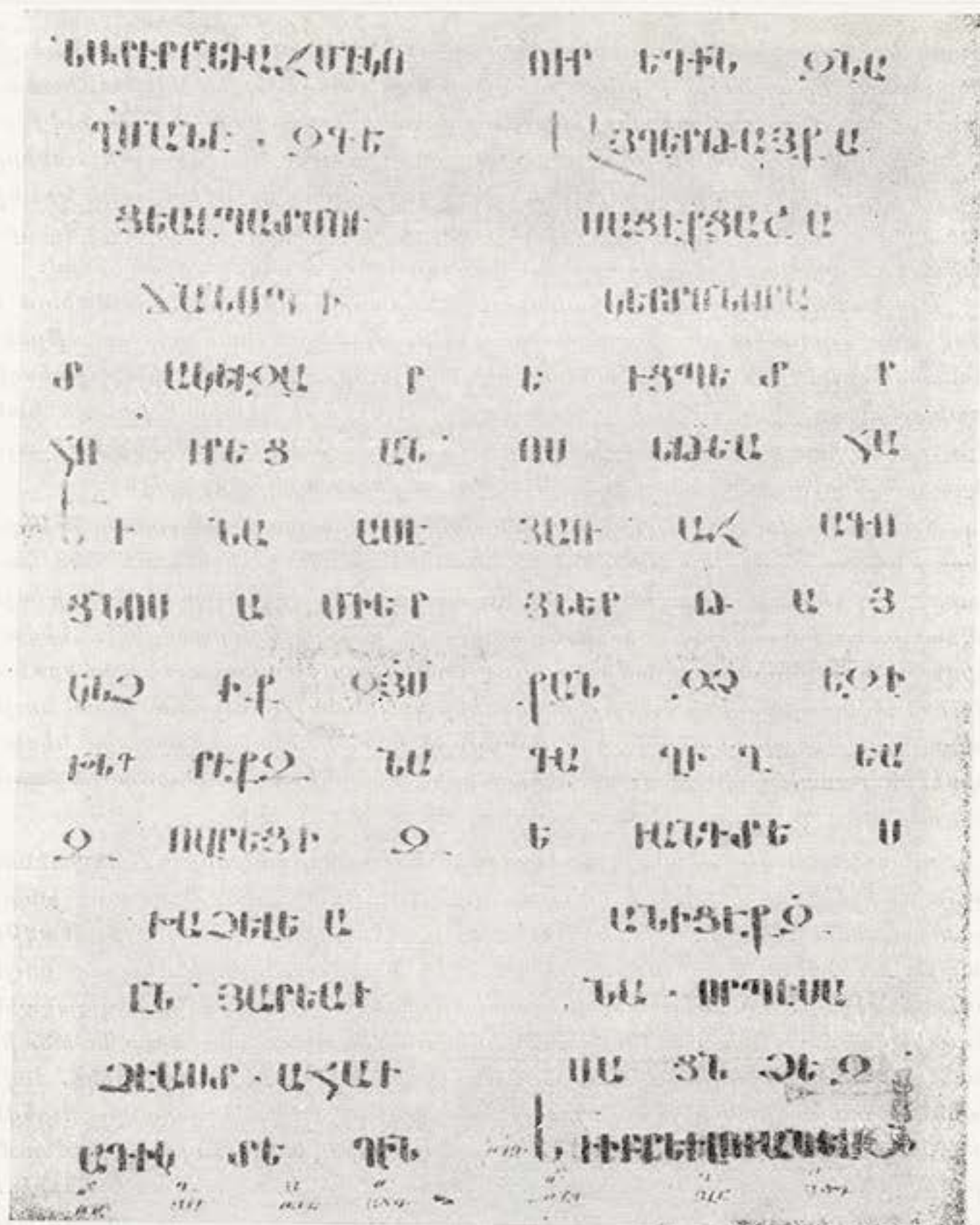
25 Т. Измайлова, Евангелия «Бегюнци», «Բաներ Մատենադարանի» № 8, Երևան 1967։

26 Մատենադարան, ձեռ. № 7736, էջ 189ա։

27 Մատենադարան, ձեռ. № 3793, էջ 309բ։

28 Ավետարանը «Բեզյունց» է կոչվում, որովհետև պատկանել է Լեոնային Ղարաբաղի Քալիշ գյուղի Բեզյունց տանը։ Այնտեղ ձեռագրին հանդիպել են ՄՏ Բարխուդարյանը («Արցախ», Բաղու, 1895, էջ 226—228 (ապա՝ Գ. Հովսեփյանը և արտագրել հիշատակարանները) «Յիշատակարանը, Ա, էջ 237, 243, 244)։

29 Т. Измайлова, Евангелия «Бегюнци», անդ. էջ 140։

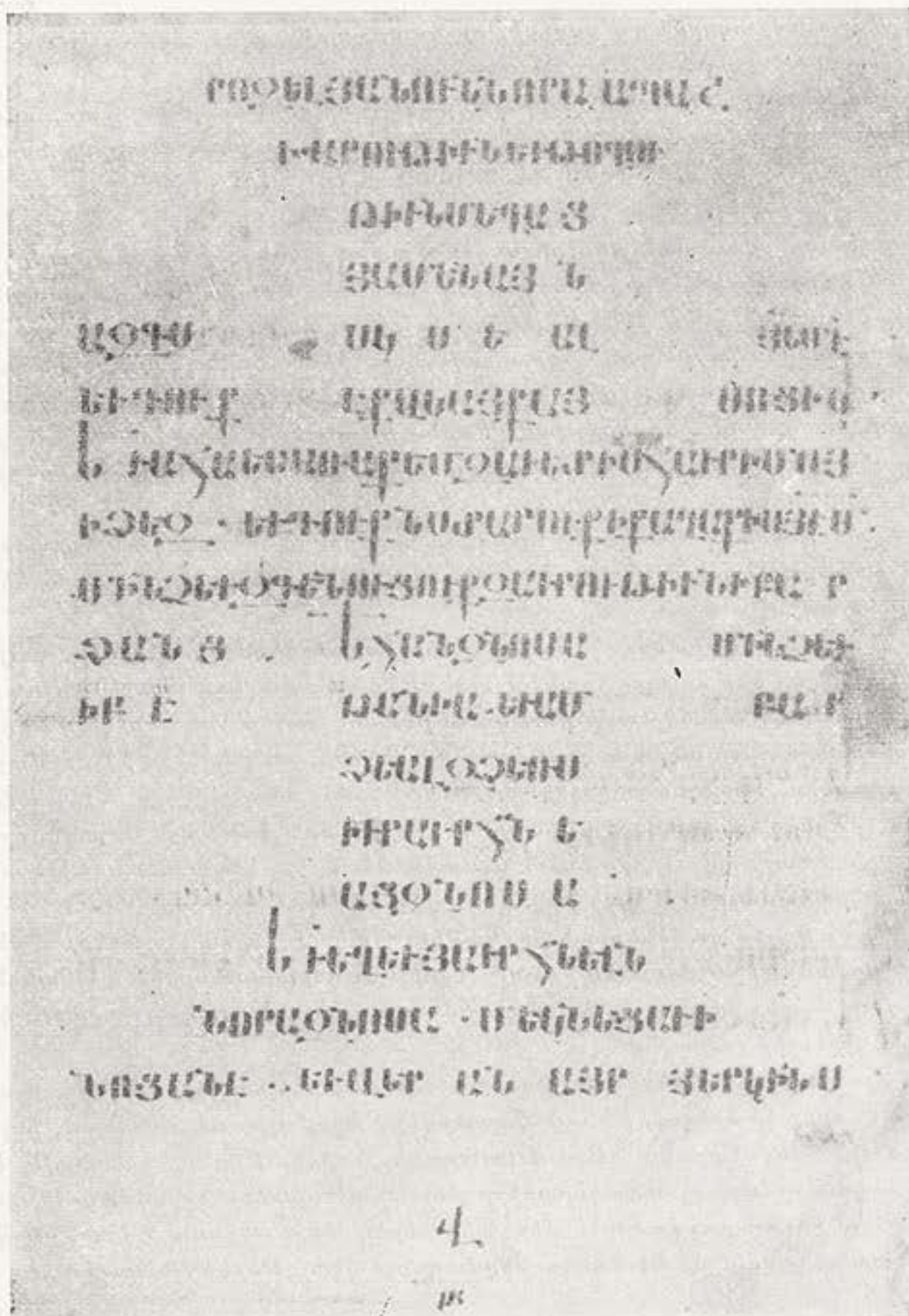

նկ. 3

վերաբերող խոշոր անհատականության տեր գեղազեա-ժանրանկարչի մասին, որի ստեղծագործությունը կապված էր 11-րդ դ. գեղարվեստական առաջատար ուղղություններից մեկին»³⁰:

Այժմ բացահայտ ենք այն միջավայրը (և ժամանակը), որտեղ աշխատել է Հովհաննես արվեստագետը և ստեղծել Մատենադարանի № № 7736, 3793 և 10099 ձեռագրերը: Մողնու ավետարանում այդ տվյալները չկան, բայց № 3793 ձեռագիրը հիշատակարան ունի. գրվել է «...ի թուականութեան Հայոց, ՇԲ»

³⁰ Անդ.

նկ. 4

(1053) ամի (ի դուռն)³¹ սուրբ Աստուածածնին³², ի վանս Սանդղկայ, մերձ գորով խաչակրան հաւր Ստեփաննոսի, ձեռամբ Յովհաննէսի նուաստ եւ անարժան երէցու եւ չեաին գրչի...

31 Մաշված է, բառի տեղը նկատի ունենալով, ափելի շուտ «ի դուռն» պիտի կարդալ, քան թե «քնդ հովաննա»:

32 Գ. Հովսեփյանին, որ հրատարակել է հիշատակարանը, այս երկու բառերը չի հաշտովի կարդալ և բերել է միայն երկրորդի «նին» վերջավորութիւնը (նշվ. աշխ., էջ 233):

Աստուած, ողորմեա Մովսէսի, որ զմագաղաթն գործեաց:

Աստուած ողորմեա զԴաւթի, որ սպասաւորեաց, ամէն:

(Աստուած) ողորմեա թորոսի Խաղբակայ, որ զոսկեղեղն զուզեաց, ամէն»³³

«Աստուած ողորմեա Յովաննէսի մեղաւորի գրողի գրոցս և ծնաւոցս նորա
ՏՌԷՔՄ և ԻՌԵՐԻՌ Ա.Ճ.Ա.Ճ.Ճ.:

Դարի և Մարեմա Ամէն

Աստուած ողորմեա Յովհաննէսի Սողկին, որ զոսկեղեղն կազմեաց, ամէն»³⁴:

Այս հիշատակարանից երևում է, որ Դաւթի և Մարիամի որդի Հովհաննէս գրիչը ձեռագիրը գրել է 1053 թ. Սանդղկա Ս. Աստվածածին վանքում, որը մերձ էր Ստեփաննոս խաչակրոն հոր գտնված վայրին: Սանդղկա վանքը խոշոր գրչության կենտրոն էր, սրտեղ գրչից և նրան օգնող Դաւթից բացի մագաղաթ էր գործում-շինում Մովսէսը, իսկ թորոս Խաղբական և Հովհաննէս Սողկիք՝ ոսկեղեղ էին սպասարաստում իր նման, բարեմն նրանք ևս ծաղկողներ էին և նրա օգնականները:

Իսկ ո՞րտեղ էր գտնվում Սանդղկա վանքը: Լ. Դուրնովոյի կարծիքով Անի քաղաքի մեջ կամ նրա շրջակայքում³⁵, իսկ Տ. Իզմայիլովայի կարծիքով Հաղբատում³⁶:

Հարցի պարզարանմանը օգնում է Հովհաննէս Սանդղկավանեցու՝ (այսուհետև այսպես ենք կոչելու նրան) մյուս՝ «Բեզյունց» ավետարանի մի հիշատակարանը: «Ի ՇԹ (1060) ամի թուականութեանս Հայոց եղև նորոգումն սուրբ Աւետարանիս հրամանաւ և ծախիւք հաւր Դաւթի, որ բնակէր (ի) Չորմայրոյ յանապատիս, Կլա]նչնուտ կոչեցեալ: Աւետարանս առաջարկեալ այդում էր և ի սակազ հինից անկատար էր մնացեալ. արդ զի բստ կամելոյն Աստուծոյ տուեալ եղև սմա՝ սոր(ա) շան եղեալ յաւարտ եհան, զի ետ առնել զցան(կ)սն և զաւետարանառաջսն, և զպակասն ընուլ և կազմել:

Արդ ազաշեմ զամենեսեան որք ընթեռնոյր կամ զաղափար առնոյր, անմոռաց յիշմամբ յիշել յաղաթս զրհայր Դաւիթ և զծնաւոյս նորին... ՉՅովաննէս մեղաւոր և անարժան երէց և անպիտան գրիչ, որ զգեղագործն արար և կազմեաց, յիշեսջիք յաղաթս»³⁷:

Այս Հովհաննէս Սանդղկավանեցու Ավետարանի նորոգման հիշատակարանն է, որից չի երևում, թե այն կատարվել է Չորմայրոս անապատում, ինչպես գրում է Գ. Հովսեփյանը. «Այս Աւետարանի նորոգությունը կատարվել է «ի նահանգս Չորմայրոյ»: Չակերանների մեջ առած բառերը նորոգման հիշատակարանից է, «որ քաղվածորեն մեջ ենք բերել վերը»,—գրում է նա³⁸: Սակայն հիշատակարանում «ի նահանգս Չորմայրոյ» չկա: Թերևս հնարավոր է այն

33 Մատենադարան, ձեռ. № 3793, էջ 309բ.

34 Անդ, էջ 239ա: Հմմտ. Յիշատակարանը, էջ 233: Գարեգին Հովսեփյանը սխալ է արտագրել վերը բերված զագտնագրերը և չի բացել, որոնք, ինչպես տեսնում ենք, Հովհաննէսի ծնողների անուններն են:

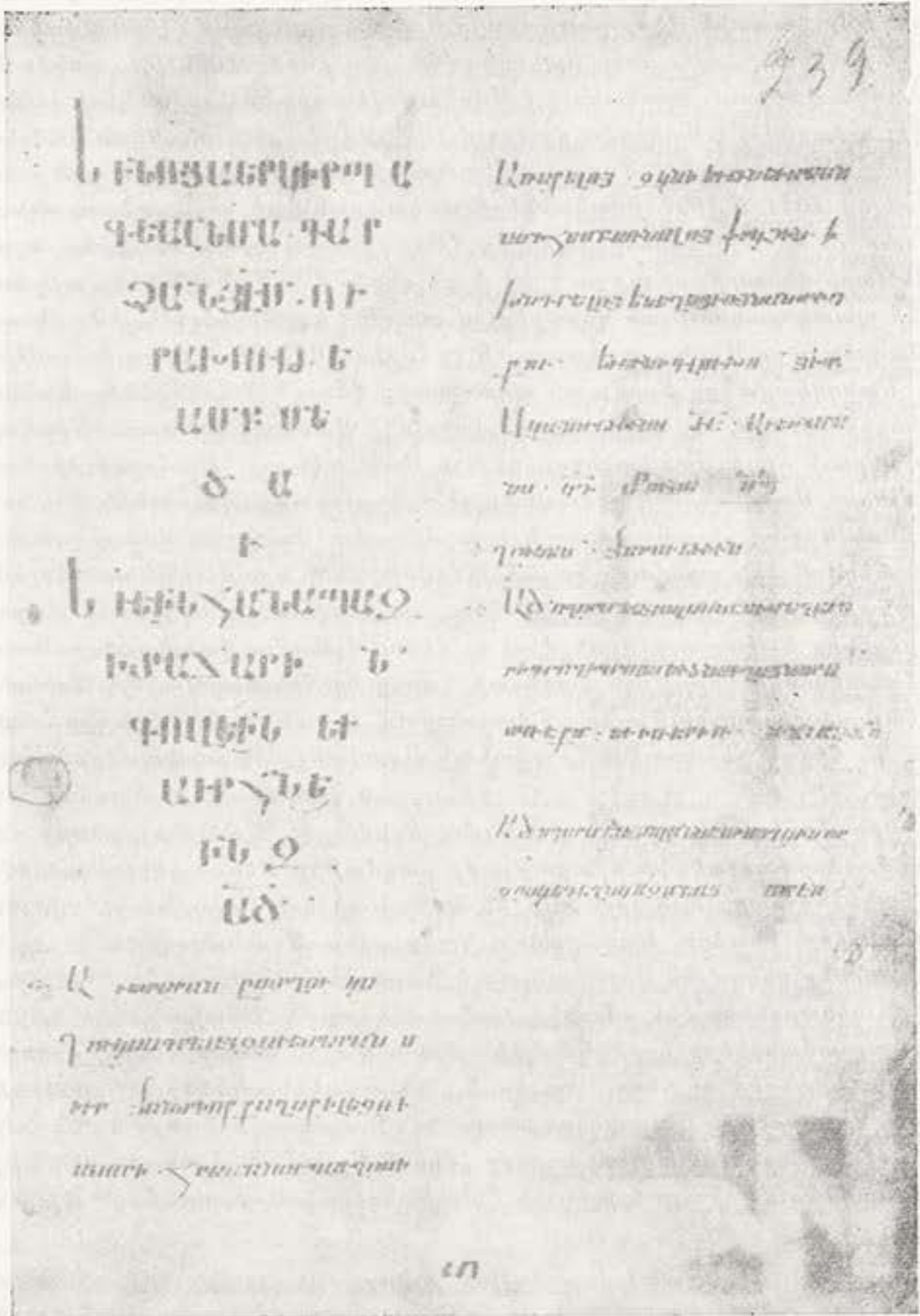
35 Л. Дурново, նշված աշխատ. էջ 22.

36 Т. Измайлова, Армянская миниатюрная живопись XI века (автореферат). Ленинград, 1970, էջ 40.

37 Գ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 243—244.

38 Պահպանվել է նաև բուն գրչի հիշատակարանը, որը գրվել է 1060 թ.-ից առաջ «...Ողորմեա եղկելի հոգւոյ իմում Ստեփաննոսի, անարժան քահանայի և փանարի արուստաւորի և ետի քահագծագրի...» (Անդ, էջ 237):

39 Անդ, էջ 238.

նկ. 5

շփոթած լինի «յանապատս Չորմայրո» արտահայտության հետ: Բայց բերված հիշատակարանից երևում է, որ նորոգման պատվիրատուն հայր Գավիթն է՝ Չորմայրո անապատից, որի «հրամանաւ եւ ծախիւք... եղև նորոգումն», որը «բնակէր (ի) Չորմայրոյ յանապատիս»⁴⁰: Քանի որ ակնարկ չկա, թե նորոգումը ար-

⁴⁰ Անդ: Մեր կարծիքով, գրիշն այս հատկապես շեշտում է, որովհետև հայր Գավիթը, հավանաբար, մինչ այդ բնակվում էր այլ տեղ և միայն պատվիրելու ժամանակ էր բնակվում Չորմայ-

ված է Չորմաչրի անապատում, մնում է ենթադրել, որ Հովհաննեսը ձեռագրի նորոգումը կատարել է իր բնակավայր Սանդղկա վանքում, 1060 թվականին:

Այսպիսով, Հովհաննես Սանդղկավանեցին 1053—1060 թթ. գտնվում էր Սանդղկա վանքում: Նշանակում է Մողնու ավետարանը Հովհաննեսի ջանքերով գրվել և ծաղկվել է Սանդղկա վանքում 1060 թվականից, քիչ հետո կամ առաջ: Գարեգին Հովսեփյանը, Մողնու ավետարանի Խաչելուծյան տեսարանը համեմատելով 1041 և 1057 թվականների ավետարանների նույն տեսարանի հետ, գտնում է, որ այն վերոհիշյալներից հետո կարող է ծագած լինել, այսինքն «ԺԱ. դարի վերջերի, ոչ ուշ քան ԺԲ դարի գործ» է⁴¹: Սակայն հենց այդ տեսարանի պատկերագրության վերաբերյալ տարբեր կարծիքները⁴² հիմք են տալիս ենթադրելու, որ Մողնու ավետարանն էլ 1041—1057 թթ. կարող էր գրվել:

Սանդղկավանքը Չորմաչրի անապատից հեռու չէ: Հովհաննես Սանդղկավանեցին 1053 թ. Ավետարանը ավարտում է Սանդղկավանքում «Մերձ գոլով խաչակրան հաւր Ստեփաննոսի»: Այս Ստեփաննոսը Կամբջաձորի ուխտի առաջնորդ Ստեփաննոս Վարդապետը չէ՞ր արդյոք, «զոր Ասողիկ կոչեն»⁴³:

Իսկ Չորմաչրի անապատը և նրա մոտակա Սանդղկա վանքը պատահական տեղում չէին գտնվում: Գարեգին Հովսեփյանը գրում է. «Չորմաչրույ» նույնը պիտի լինի Մաչրաձոր անվան հետ, որ գտնվում էր Կաղզվանի մոտերքը՝ Գարեղենից նախարարության մեջ, ոչ հեռու Վանգոյս վանքից, ուր հնագույն ժամանակներից գրչության արվեստի զարթոյց էր հաստատված»⁴⁴: Չորմաչրի և Մաչրաձորի նույնությունը հաստատվում է նաև նույն ձեռագրի հաջորդ 1067 թ. հիշատակագրությամբ «Յանուն Աստուծոյ մեր տանուտէրքս Մաչրաձորոյս...»⁴⁵:

Երասխաձորում, որտեղ գտնվում է Չորմաչրո կամ Մաչրաձորո անապատը, «ձոր» գոյականի միացությամբ բազմաթիվ տեղանուններ կան: Վերոհիշյալներից բացի այդ շրջանում են Խանդուտի ձոր (Մաչրաձորի վերևում), Վիշապաձոր, Բնաձոր, Խավարաձոր, Կամբջաձոր, Չոր Կաղզվանա և այլ վայրերը, որոնք ընկած են Արշարունյաց և Գարեղենից գավառներում⁴⁶ և մշակութային կենտրոններ էին տարբեր ժամանակներում: Հաճախազեպ և հարսիփոխ արշավանքները կործանում էին մշակութային կենտրոնները, որոնց փոխարեն, նրանցից ոչ հեռու, ծաղկում էին այլ կենտրոններ: Երասխաձորը, որտեղ գտնվում էին Մաչրաձորո անապատն ու Սանդղկա վանքը և մեկ հայտնի գրչության հնագույն խոշոր զարդը, հնում Արշարունյաց նախարարությանն էր պատկանում. «Գայր և իշխանն Բագրևանդեա և Արշարունեաց Աշուտ որդի

րի անապատում: Մեզ թվում է հայր Գավիթը նախորդ ձեռագրերում հիշված Գավիթն է, որը Սանդղկա վանքում սպասավորում էր Հովհաննես Սանդղկավանեցուն: Հետո, երբ տեղափոխվել է Չորմաչրո անապատ և վանահայր դարձել, Ստեփաննոսի թերի թողած ավետարանը նորոգելու և լրացնելու է տվել իրեն ծանոթ վարպետին և նվիրել ուխտի առաջնորդ Տոմարին:

41 Գ. Հովսեփյան, Հավուց թաոի ամենափրկիչը և նույնանուն հուշարձանները, Երուսաղեմ, 1937, էջ 59:

42 Անդ

43 Ղ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 548:

44 Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանք, Ա, էջ 254, ծթ. 1:

45 Վերջինիս մոտ հիշվում են Լազնուտ և Եղրգուտ հանգամանքը, իսկ Չորմաչրը կոչվում է նաև «Կանչնուտ»: Այստեղ նկատելի է մերձավոր տեղանունների կազմության միանմանությունը:

46 Ղ. Ալիշան, Նշվ. աշխ., էջ 50—54:

Ամբատա ի վանքս և տա զԾնաւտկոյս հաստատուն գրով, և զՍեկոյն ի Վանգոյս ի պէտս վարդապետացն, որ զգրչութեան արուեստն ունէին և զսուրբ գիրսն յարինէին, որք էին երեսուն և վեց վարդապետք»⁴⁷: Այս վկայութիւնը, որ վերագրվում է Ե-Ձ դարերին, գրչութեան դպրոցների մասին հնագույն տեղեկութիւնն է հայ մատենագրութեան մեջ⁴⁸: Արշարունյաց դպրոցը հիմնադրվել է Մաշտոցի աշակերտներ Քաթուլի և Վարոսի ջանքերով և բուն ծաղկում ապրել 6-րդ դարում: Մեզ հայտնի ոչ մի գրչութեան դպրոց միաժամանակ երեսունվեց քնար գրագիրներ շուներ: Նույնիսկ 15-րդ դարում Մեծոփավանքի գրչութեան դպրոցում նրանց թիվը քսանչորս էր:

Արշարունյաց իշխաններից քացի հետագայում դպրոցը հովանավորում էին Բագրատունիները⁴⁹, իսկ 7—8-րդ դդ. Արշարունիքի նոր տերերը՝ Կամսարականները: Վահան Կամսարականի խնդրանքով 8-րդ դ. սկզբում Գրիգորիս Արշարունին շարագրում է «Մեկնութիւն ընթերցուածոց» աշխատութիւնը, «ընտիր լեզուով և իմաստներով»⁵⁰: Գրիգորիսը իր ժամանակ հռչակված էր, որպէս «քաջ փիլիսոփա և նախընտիր վարդապետ»⁵¹: Ստ. Օրբելյանի «Պատմութիւնից» երևում է, որ Արշարունյաց դպրոցը 7-րդ դարում, համարվում էր «վարդապետարան հայոց... զմանկունքն յորում ժողովեալ էին ճարտարք և գիտունք Հայոց»⁵²: Կարսի Աբաս թագավորը Արշարունյաց դավառում 10-րդ դ. վերջերին մի վանք է շինում կից կառույցներով և ճոխացնում՝ կրօնավորներով⁵³: Նույն դարում վարդապետարանը վերաշինում և պայծառացնում է Վաթգիկ հայրը, որի համար էլ այն կոչվում է Վարդիկ հոր կամ Վարդկու վանք: Այդ ժամանակ Կաղզվանի մոտ հիմնվում է Կամրջաձորի դպրոցը, որտեղ հռչակվում են Սամվել Կամրջաձորցին, ապա նրա աշակերտ Ստեփաննոս Ասողիկը:

Արշարունիքի մշակութային և հոգևոր աշխույժ կյանքի և տեականութեան ազացույց են դավառից և նրա շրջակայքից մեզ հասած հնագույն ձեռագրերը, որոնք իրենց գրչութեան և մանրանկարչութեան ծաղկուն կենտրոնների գոյութեան վկայութիւնն են: Լաղարյան ավետարանի⁵⁴ գրիշ Սահակ Վանանդեցին հարևան Արշարունիքում շէ՞ր 887 թվականին և այնտեղ շէ՞ր ընդօրինակել արդյոք ձեռագիրը: Նրանից 15 տարով հետո գրված մի ավետարան ընդօրինակված է Բասենի Որդու քաղաքում (902 թ.)⁵⁵: Մլքե թագուհու ավետարանի (862 թ.) խորանագրերից երկուսը նեղոս գետի տեսարանն են պատկերում, որոնք կարող են հնագույն ավանդույթ լինել, որպիսին տեսնում ենք Մող-

47 Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանք, Ա, էջ 7:

48 Անդ, ծթ. 3:

49 «...Յետ ժամանակաց Աշոտ Բագրատունի զայ ի վանքս, տանախմբէ զյիշատակ սրբոյն և «հիւրանոցն շինել հրամայէ և անուանէ զնա Այգի և հաստատուն գրով տա ի վանքս... և յուրտեցին ամ յամէ տալ յԱյգին յիսուն վեցկի և հարիւր այր և քաղաքագեաւոն Կաղազուան ուրտեցին հարիւր վեցկի երկերիւր այր անխափան» (Անդ, էջ 7):

50 Գ. Զարբհանալյան, Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն, Վենետիկ, 1886, էջ 455:

51 Գրիգորիսի Արշարունու թորեպիսկոպոսի Մեկնութիւն ընթերցուածոց, Վենետիկ, 1964, էջ 11:

52 Ստ. Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Քիֆլիս, 1910, էջ 113:

53 Ստեփանոս Ասողիկ, Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 196:

54 Մատենադարան, ձեռ. № 6200:

55 Մատենադարան, ձեռ. № 6284:

նու ալետարանում: Լ. Գուրնովոյի կարծիքով, վերջինի նկարիչը այն վերցրած պիտի լինի նախորդի խմբին պատկանող մի այլ հուշարձանից: Քայց գուցե հենց այդ հուշարձանից, որոնք իրար նման են նաև նկարների դարդարված շրջանակների ծանրաբեռնվածությամբ⁵⁶: 947 թ. Գավիթ քահանան «ի յերկիր Արշարունյաց, որ կոչի Վահանայշատ», գրում է մի ալետարան⁵⁷: Արշարունիքին հարևան Կեչրորում, 1001 թ. ալարտովում է մի ալետարան⁵⁸: Վարդիկ հորից հետո թե ինչ վիճակ են ապրում Արշարունյաց Վանկոյս (որից հետագայում՝ Վանկունս-Անկյունյաց ձևափոխումները) վանքը և գրչության դպրոցը, հայտնի չէ:

Կարսի թագավորության հարավային սահմանին կից Արշարունյաց դպրոցը իր արվեստավոր միարաններով, թերևս, վաչելում էր արքունիքի համակրանքը: Գրանով շպետք է բացատրել, արդյոք, Զորմայրի անապատի և Սանդղկա վանքի բարգավաճումը ԺԱ դարի առաջին կեսին: Ստեփաննոս Զորմայրեցու և Հովհաննես Սանդղկավանեցու գրչության արվեստի նշանավոր վարդապետների, հմուտ մագաղաթագործ Մովսիսի, ոսկեգեղ պատրաստող Թորոս Խաղրակա (որդու) և Հովհաննես Սողիկի, Սարգիս Ոսկերիչի, Գավիթ սպասավորի և այլոց (որոնց անունները չեն պահպանվել) միջավայրը հարմար արվեստանոց էր արքայական պատվերներ կատարելու համար: Այդ են վկայում նրանցից մեզ հասած ձեռագրերը և, առաջին հերթին, Մողնու ալետարանը, որի և Գագիկ թագավորի խորանների միջև ոճական ու կատարողական նմանություն է տեսնում Լ. Գուրնովոն⁵⁹:

Թագավորական պատվեր չէ՞, արդյոք, Մողնու ալետարանը, որի հանդիսավոր նկարազարդումը «արտացոլում է պատվիրատուի շրջապատող կենցաղի հարստությունն ու շքեղությունը»⁶⁰: Եվ սրա մե՞ջ շպետք է փնտրել ալետարանի կերպարների հանգստությունը: Լ. Գուրնովոն այս ձեռագիրը հակադրում է Մատենադարանի № 6201 ալետարանին, որովհետև «սրանց (Մողնու ալետարանի կերպարների—Ա. Մ.) մոտ չի կարելի հուզմունքի գեթ նշույլ անգամ նկատել»⁶¹: Ճիշտ է, Հովհաննես Սանդղկավանեցու ոչ միայն նկարները, այլև ամբողջ ձեռագիրը դիտելիս խաղաղվում, հանգստանում ես, այնքան ակնապարար է թե գրությունը, թե գրանյութը: Ձեռագրում նույնիսկ լուսանցազարդեր չկան, իսկ համարաբրանները գրված են մեղմ, բաց վարդագույնով: Մողնու ալետարանի նկարները ճոխ են, կերպարները՝ հանգիստ, գրչությունը՝ շքեղ: Վարպետ գրիչը նկարների և գրչության մեջ մարմնավորել է քրիստոնեության նկատմամբ հավատացյալի ունեցած սերը, հույսը, հավատը, որը պատճառն է ձեռագրի ներգործող հանգիստ տրամադրության: Եվ, իսկապես, ինչ կա անհանգստանալու, եթե նույնիսկ Քրիստոսին խաշում են.

56 Հայկական մանրանկարչություն, Երևան, 1967, էջ 303:

57 1646 թ. Մշեցի Մխիթարը Ալետարանը տեսնում է Կարինի էգեձոր գյուղում և նրա անունի վերը բերված մասը արտագրում 1036 թ. գրված ձեռագրում: (Մատենադարան,

ա. № 7739, հմմտ. Ա. Մարտոսյան, Մի ձեռագիր Ալետարանի հիւսիսում, «Էջմիածին», ԺԱ—ԺԲ, 1966, էջ 205—209:
նկարչություն, Երևան, 1967, էջ 203:

չէ՞ որ նա ինքն աստված է, իսկ նրա հայրը՝ ամենազոր աստվածը: Այս է արվեստավոր վարպետի և թերևս նաև ստացողի աշխարհըմբռնումը:

Մեծ արվեստագետ պետք է լինել նկարի, գույնի, գրություն ու գրանչութի միասնությամբ հավատի և ինքնավստահության հանգիստ տրամադրություն ստեղծելու համար: Այդպիսին է Հովհաննես Սանդղկավանեցի միջնադարցին. այդ է ցույց տալիս Մոզնու Ավետարանը, որն ստեղծվել է հայ հնագույն գրչության դպրոցներից մեկում՝ Արշարունյաց դպրոցում, տեղական ավանդների պահպանման և զարգացման հիման վրա: Եվ այդ դպրոցի գործերում հանդիպած ինչ-ինչ երևույթներ ոչ թե պետք է այս ու այն կողմից «բերել», այլ դիտել, հիմնականում, որպես տեղական ավանդների պահպանում, որը զարգանում էր՝ միշտ ներառելով նւր երևույթներ: Իրավացի է Լ. Գուրնովոն, երբ գրում է. «Այն բազմաթիվ թելերը, որոնք Մոզնու ավետարանը գեկորատիվ մասը և 1053 թ. ավետարանը կապում են մեծ թվով ամենատարբեր հուշարձանների հետ, ինչպես նաև ինքնավստահ, թեև նորարարությունից հեռու գեղարվեստական ստեղծագործությունը և նկարչական հանգամանքների կատարողական արվեստի կատարելությունը, ցույց են տալիս, որ նրանք սկիզբ են առնում մեծ «ակադեմիական» կարգի արվեստանոցից, որտեղ ստեղծվել են ամենարազմազան նշանակալից գործեր՝ իրենց տարբերակներով, և որ այդ աշխատանքին իրենց մասնակցությունն են բերել վարպետ նկարիչներ»⁶²: Այս «ակադեմիական» կարգի արվեստանոցը Արշարունյաց դպրոցն էր:

* * *

Հայերեն ձեռագրերը նկարազարդվում էին ոչ միայն խորաններով ու տերունական նկարներով, այլ նաև լուսանցազարդերով: Լ. Գուրնովոն կարծում է, թե լուսանցազարդերը ավետարանների գլուխների մոտ էին դրվում⁶³: Սակայն այդպես չէ. յուրաքանչյուր ավետարան ավելի շատ գլուխներ ունի, քան լուսանցազարդեր:

Ավետարանների վերջում հաճախ տրվում են նրանց ստորաբաժանումները: Մատենադարանի № 7664 ավետարանը, գրիշ Գրիգոր Սուքիասենցի վկայությամբ արտադրված է «յարիհակէ սրբոյն Սահակայ Հայոց թարգմանչի» որտեղ Մաթևոսը ունի «Գլուխս 3ԾԵ և աւետարանս զլիսաւոս»⁶⁴ 4Զ, վկայութիւնս՝ ԼԲ, տունս՝ ՍՈ»: Մարկոսը՝ «Գլուխս՝ ՄԼԳ, և աւետարանս զլիսաւոս՝ ՄԲ, վկայութիւնս՝ Ժ, տունս Ռ և Ո»: Ղուկասը համասպատասխանաբար՝ 3ԽԲ, 2Բ, Ժէ, ՍՊ, Հովհաննեսը՝ ՄԼԲ, ՄԶ, Զ և ԻԶ⁶⁵:

Ամբողջ ավետարանն ունի 1163 գլուխ. եթե յուրաքանչյուր գլխի դիմաց մի լուսանցազարդ նկարվի, ապա յուրաքանչյուր թերթ մոտ հինգ լուսանցազարդ կունենա: Այդպիսի ձեռագիր մեզ հայտնի չէ, բացառություն է Կարսի Գագիկ թագավորի ավետարանը, որտեղ նկարազարդ է յուրաքանչյուր գլխի սկզբնաչիբը՝ գլխագիրը:

Լուսանցազարդերը համընկնում են աւետարանի զլիսաւոսքը»-ի հետ: Հին

62 Անդ, էջ 202:

63 Л. Дурново, նշված աշխատ. էջ 24:

64 Այս և հետագա բնագծումները խմբ են (Ա. Մ.):

65 Մատենադարան, ձեռ. № 7664, էջ 129ա, 209ա, 311ա, 436ա:

ձեռագրերում այդ տեղերը նշանակում են գծերով կամ խաչով, և ապա դրվում թվեր, որոնք առնվում են կլոր կամ շորեքուտի միագիծ կամ երկգիծ շրջանակների մեջ: Սրանք էլ հետագայում դարդարվում են տերևներով և դարդերով:

Որոշ ձեռագրերում նրանք կոչվում են մերթ «աւետարան» մերթ «նշանագիր»: Մատենադարանի հնագույն թղթյա ավետարաններից մեկում Մատթեոսի և Մարկոսի վերջում կարդում ենք. «...Աւետարանս ունի ԿԳ», «...աւետարանս՝ Մէ: Իսկ Ղուկասի և Հովհաննեսի վերջում՝ «նշանագիրս Կէ», «նշանագիրս ունի ՄԲ»⁶⁶: Ուրեմն «աւետարանք գլխավորք» նույն «նշանագիրն» է: Իսկ նշանագիր են, որովհետև այդ ավետարանների սկզբնատառերը նշանով տարբերվում են մյուսներից, հետագայում արդեն այդ նշանագրերը դառնում են դարդազրեր:

Մ. Տեր-Մովսիսյանը ավետարանների ստորաբաժանումներին ավելացնում է նաև «յոթնյակները»: Սրանք առանձին հատվածներ են՝ որոնք նախատեսված էին եկեղեցում բնթերցանության համար: Այս յոթնյակները իրենց հերթին բաժանվում են յոթ հատվածների և նշանակվում թվերով. աա, աբ, ագ... աէ, բա, բբ, ... բէ և այլն: Այս բաժանումներն հարմարեցված են ծննդյան և Հարության տոներին⁶⁷: Ահա այս թվերն էլ առնվում են լուսանցադարդերի մեջ և դրվում նշանագրերի մոտ, համընկնում են գլխավոր ավետարանների հետ և, ինչպես ասացինք, սրանց առաջին գիրը դառնում է դարդազիր: Սակայն յոթնյակները ավելի քիչ են (7×7/49), քան գլխավոր ավետարանները, այդ պատճառով, թվանշանները վերջանալուց հետո շարունակվում են նշանագրերը՝ լուսանցադարդերով: Հիշյալ № 3756 ավետարանում նշանագրերը վերջանալուց հետո Մատթեոսը 8, Մարկոս՝ 3, Ղուկասը՝ 10 և Հովհաննեսը 8 նշանագիր ու լուսանցադարդ ունեն:

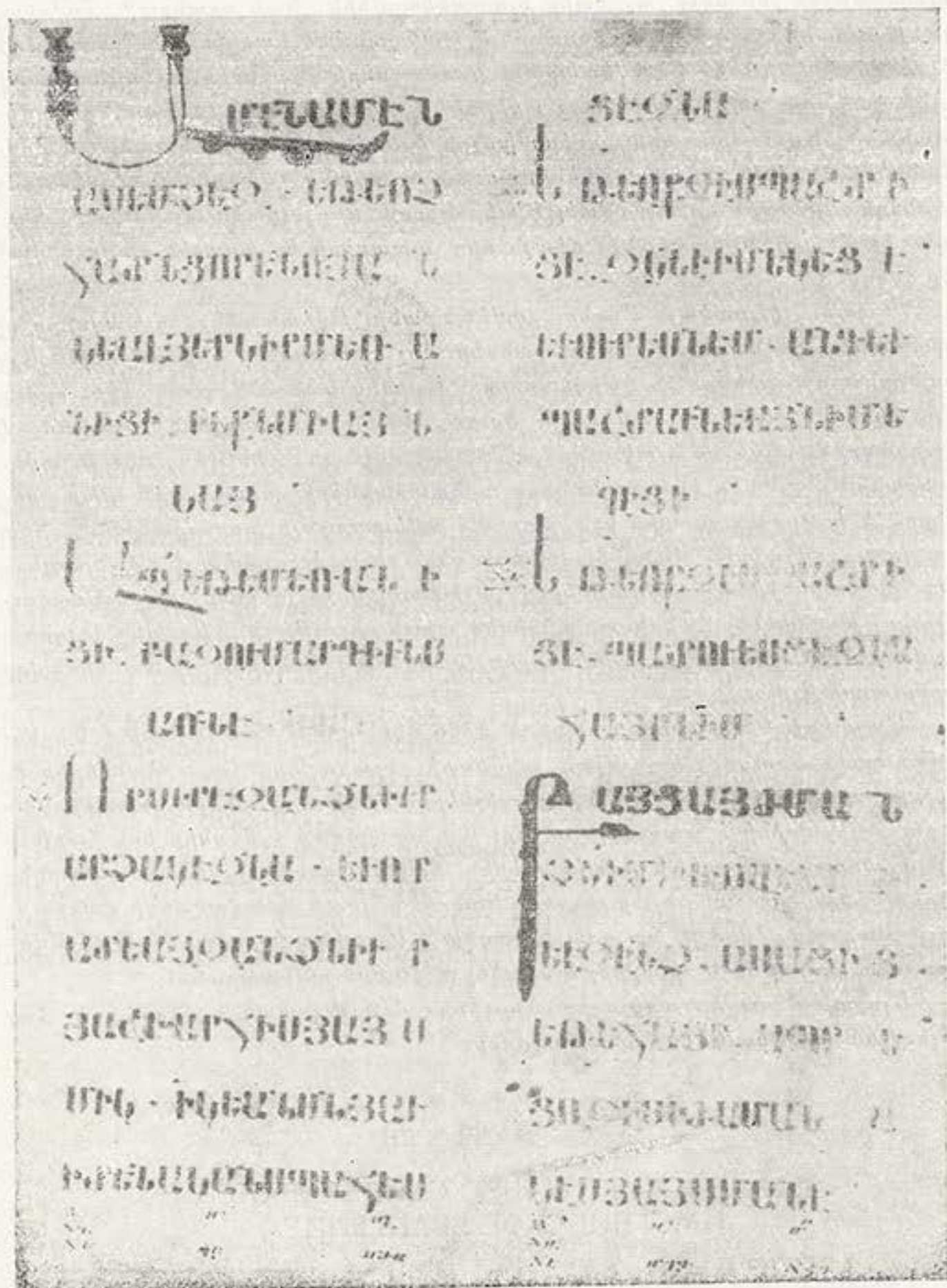
Հովհաննես Սանդղկավանեցու 1053 թ. ձեռագրում Մատթեոսը ունի «գլուխս 3ՄՆ, վկայութիւնս ԼԲ, աւետարանս Կ և տունս ՍՀ», իսկապես դարդազրված է 60 տառ, որոնցից 11-ը յոթնյակների նշանները (թվերը) շունեն⁶⁸: Այդպես են նաև մյուս ավետարանները, փոքր տարբերություններով: Այս ավետարանում թվանշանները դրված են գլխավոր ավետարանների վերջին տողի վրա կամ նոր սկսվող ավետարանի գլխագրից կամ նշանագրից առաջ: Այս նշանագրերը, մեր կարծիքով, կոչվում էին նաև «աւետարանառաջ», որովհետև իսկապես գտնվում էին ավետարանների (աւետարանք գլխավորք)-ի սկզբում:

Հովհաննես Սանդղկավանեցին, ինչպես տեսանք, հայր Գավթից պատվեր էր ստացել նորոգելու և լրացնելու թերի մնացած ավետարանք, նա պետք է կատարեր «ըցանկսն եւ զաւետարանառաջսն, եւ զպակասն լնուլ եւ կազմել»: Տ. Իզմայիլովայի կարծիքով, «ցանկսն» պետք է համարել համեմատական տախտակները, «աւետարանառաջսն՝ խորանները» որ ճիշտ չեն, իսկ «զպակասն լնուլ»՝ առաջին նկարչի գործի պակասը լրացնել: Մի՞թե չէր կարող գրածի պակասը լրացվել, եթե այն կար:

66 Մատենադարան, ձեռ. № 3756, էջ 81ա, 127բ, 207ա, 267ա:

67 М. Тер-Мовсесян. История перевода библии, с-Петербург, 1902, էջ 279—280:

68 Մատենադարան, ձեռ. № 3793, էջ 87բ:

Նկ. 6

Մեր կարծիքով, «ցանկան» հենց համարարածներն են իրենց խորաններով: Այստեղ դրանք իրարից շպետ է տարբերել: Իսկ «աւետարանառաջն» «աւետարանը գլխաւորը»-ի սկզբնատառերը կամ նշանագրերն են: Գարեգին Հովսեփյանը, որ ժամանակին լուսանկարել է հիշյալ ավետարանի բոլոր խորանները, ավետարանիչները և բնագրից զարգարված մի քանի էջեր, շինկարել ավետարանների առաջին թերթերը, սկիզբները: Ինչպես հիշտ նշում է

նաև Տ. Իզմայիլովան, պատճառն այն է, որ նկարազարդ խորաններ կամ գլխազարդեր չեն եղել, այլապես կլուսանկարվեին նաև դրանք: Գ. Հովսեփյանի լուսանկարած և այժմ ձեռագրում պահպանված զարդագրերը շատ նման են Հովհաննեսի 1053 թ. ավետարանի նշանագրերի զարդերին, որոնք և նկատի ունի ծաղկողը ավետարանառաջ ասելով: Ստեփանոս գրչի («Բեզյունց» ավետարանի) ավետարանառաջ գրերը խոշոր երկաթագրեր էին, ինչպես և Հովհաննեսի 1053 թ. ավետարանինը, սակայն առանց զարդերի: Հովհաննես Սանդղկավանեցին նրանք օժտել է տերևներով և հյուսածո զարդերով, ինչպես իր հիշյալ ավետարանը, միայն սրա գլխագիրը և առաջին տողը գրված են ոսկով:

Այդպես չէ, սակայն Մողնու ավետարանը: Ավետարանը գլխավորը ոչ նշաններ ու դժեր ունեն, ոչ թվանշաններ, ոչ էլ տառերին կից զարդեր: Այդ բոլորին փոխարինում են զարդագրերը: Այստեղ կան 230 զարդագիր, որոնց մեջ օգտագործված է նաև ոսկի: Յուրաքանչյուր ավետարան սկսվում է զարդագրով, այսինքն նշանագրով և մի տող ոսկեգրով: Ինչպես 1053 թ. ավետարանում, այնպես էլ այստեղ շորս ավետարանները սկսվում են գլխազարդերով և խոշոր զարդագիր նշանագրով՝ ավետարանչի խորհրդանշանի հետ ձուլված: Հովհաննես Սանդղկավանեցի գեղագետը խուսափել է ծանրաբեռնել էջը տերևներով ու թռչուններով, աշխատելով ցույց տալ գրի գեղեցկությունը, պահպանել հանգիստ, անզրդիւ տրամադրություն: Այստեղ էլ գրիչը հավատարիմ է մնացել իր սկզբունքին, ստեղծելով հանգիստ և հանգիսավոր տրամադրություն:

Մաշտոցյան Մատենադարանի № 7736 ձեռագիրը, որ հայտնի է Մողնու ավետարան անունով, գրչություն արվեստի նշանավոր հուշարձաններից է, միջնադարյան արվեստի ներկայացուցիչներից մեկի՝ Հովհաննես Սանդղկավանեցու գրչի, վրձնի և տաղանդի գործը: Այն ստեղծված է մեզնից ինն հարյուր տարի առաջ, 1060-ական թվականներին, հայ հնագույն գրչության կենտրոններից մեկում՝ Արշարունյաց դպրոցի Սանդղկա սուրբ Աստվածածնի վանքում: Նույն վանքում, 1053 թ. նա գրել և ծաղկել է Մատենադարանի № 3793 ավետարանը, իսկ 1060 թ. լրացրել և ծաղկել № 10,099 ավետարանը:

Այդրան հեռավոր անցյալից այդպիսի մեծ վաստակ է մեզ հասել հայ գրչության արվեստի մեծ երախտավորից:

A. C. МАТЕВОСЯН

ПЕРЕПИСЧИК ОВАНЕС САНДХКАВАНЕЦИ
(«МОГНИЙСКОЕ ЕВАНГЕЛИЕ»)

Рукопись № 7736 Матенадарана им. Маштоца, известная под названием «Могнинское Евангелие», принадлежит к числу самых ценных памятников армянской рукописной культуры. Из-за отсутствия памятной записи остались неизвестными имя миниатюриста, время и место написания этой рукописи, отличающейся высокими художественными и каллиграфическими достоинствами.

Подобное изучение письма, миниатюр и косвенных данных дало возможность автору статьи доказать, что миниатюристом, разукрасив-

шим рукопись, является сам переписчик Ованес, перу и кисти которого принадлежат также рукопись № 3793, написанная в 1053 г. в монастыре Сандхкаванк. и известная под именем «Евангелие Бегюнц» рукопись № 10099 Матенадарана.

Затем в статье доказывается, что названные работы Ованес Сандхкаванеци выполнил в 1053—1060 гг. в Сандхкаванке, в области Аршаруник. Рукописные центры этой области были созданы в V—VI вв. и продолжали функционировать и после XI века.

A. S. MATHEVOSSIAN

LE COPISTE HOVHANNES DE SANDGHKAVANK
(„EVANGILE DE MOGHNI,“)

Le manuscrit 7736 du Maténadaran connu sous le nom d'„Evangile de Moghni,“ est e'un des monuments les plus précieux de la culture manuscrite arménienne. A cause de l'absence de colophon le nom de l'enlumineur, le lieu et l'époque de la création de ce manuscrit somptueusement enluminé sont restés inconnus

L'examen minutieux de l'écriture, des enluminures et des données indirectes a permis à l'auteur de l'article de démontrer que le miniaturiste de ce manuscrit est Hovhannes, à la plume et au pinceau duquel appartiennent également les manuscrits du Maténadaran no. 3793, écrit en 1053 au monastère de Sandghkavank, et no. 10099, connu sous le nom d'„Evangile de Béguntz,“.

L'auteur de l'article montre ensuite que Hovhannes de Sandghkavank a accompli ces travaux de 1053 à 1060 au monastère Sandghkavank de la province Archarounik. Les scriptoria de cette province furent fondés aux V—VI siècles et continuèrent à fonctionner après le XI siècle.

